

Επισκόπηση της Παλαιολιθικής Εποχής στο χώρο του σημερινού νομού της Αιτωλοακαρνανίας

Ιωάννης Γ. Νεραντζής

Αρχαιολόγος (M. Phil.)
(Καθηγητής Ε.Π.Λ. Αγρινίου)

Γεωλογικές μεταβολές και γεωγραφικό ανάγλυφο της Αιτωλίας και Ακαρνανίας στην Παλαιολιθική Εποχή

Θα παρακολουθήσουμε τις γεωλογικές μεταβολές της Αιγαίδος [η έκταση της Αιγαίδος ορίζεται στην επόμενη σελίδα] μόνον στο βαθμό που σχετίζονται με τον γεωγραφικό χώρο της Αιτωλίας και Ακαρνανίας και στο βαθμό που βοηθάνε στην κατανόηση των δεδομένων της Παλαιολιθικής Εποχής στον συγκεκριμένο χώρο της Αιτωλοακαρνανίας.

Πριν από τρία εκατομμύρια χρόνια περίπου¹, λόγω των γεωλογικών ανακατάτεξεων, η Αιγαίδης εν μέρει κατακερματίζεται, ενώ αλλού καταποντίζεται. Τμήματα βυθίζονται και άλλα ανυψώνονται σε επάνω από την επιφάνεια της θαλασσας².

Γύρω στο ένα εκατομμύριο χρόνια πριν από μας, δημιουργείται το ρήγμα του Κορινθιακού³, και τα νερά της Μεσογείου εισχωρούν στη λίμνη του Κορινθιακού από το στένο του Ρίου-Αντιρρίου, σχηματίζοντας έτσι τον σημερινό κόλπο. Υψώνεται ο Ισθμός της Κορίνθου, καταβυθίζεται η βόρεια πλευρά του Κορινθιακού και προβάλλουν οι απότομες ακτές της Βοιωτίας και της Φωκίδας· αναδύονται από τη θάλασσα οι βόρειες περιοχές της Πελοποννήσου, καταποντίζονται οι ακτές της Αργολικής χερσαρίσου και αποχωρίζεται η Λίγανη από τη στεριά· στο ίσιο υποχώρει η θάλασσα, μεγαλώνουν τα νησιά και γίνονται στεριά οι περιοχές της Ήλιδας, απέναντι από την Αιτωλοακαρνανία, της Μεσσηνίας και της Λακωνίας⁴.

Η τελική, όμως, διαμόρφωση του σημερινού γεωγραφικού αναγλύφου της Ελλάδας ολοκληρώθηκε κατά το Πλειστόκαινο, η προτελευταία γεωλογική περίοδος. Πλειστόκαινο και Ολόκαινο (η εποχή που διανύουμε σήμερα) μαζί αποτελούν τον "Τεταρτογενή αιώνα" (2.000.000-10.000 χρόνια πριν από σήμερα). Σ' αυτή την περίοδο σημειώνονται νέες γεωλογικές μεταμορφώσεις και γεωγραφικές διαφοροποιήσεις, με ανδόνους και καθόδους της στάμης των θαλασσών και έντονες οικολογικές διακυμάνσεις, που οφείλονται στην εναλλαγή παγετώνων και θερμών ή υγρών μεσοσταδίων, αφού το Πλειστόκαινο συμπίπτει χρονικά με την Εποχή των Παγετώνων⁵.

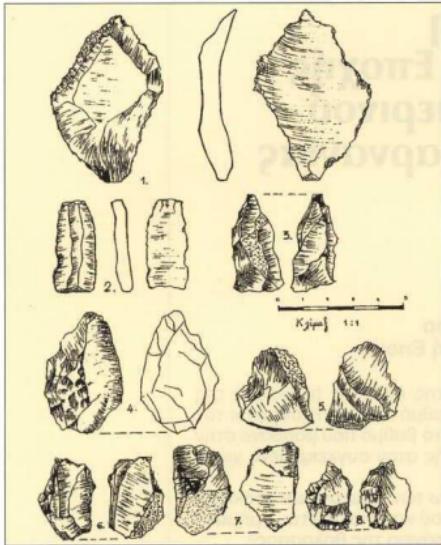
Οι πάγοι, στην κορύφωση του ψύχους πριν από 50.000 χρόνια, καλύπτουν το μεγαλύτερο τμήμα της Ευρώπης, φτάνοντας, προς νότον, ώς τον Τάμεση της Αγγλίας, την Κεντρική Γερμανία και τη Ρωσία, καθώς και το μεγαλύτερο τμήμα της Δυτικής Ασίας· η Μεσόγειος και η Ερυθρός Θάλασσα ήσαν μεγάλες κοιλάδες με μια πιθανή αλισσωτή σειρά από λίμνες στα βαθύτερα σημεία τους⁶.

Η Ευρώπη, από τους παραλλήλους των 40 μέχρι των 50 μοιρών, σκεπαζόνται από δάση. Από τους παραλλήλους των 50 μέχρι των 60 μοιρών από στέπες, και από τους παραλλήλους των 60 μοιρών και ανω από παγετώνες· κατά συνέ-

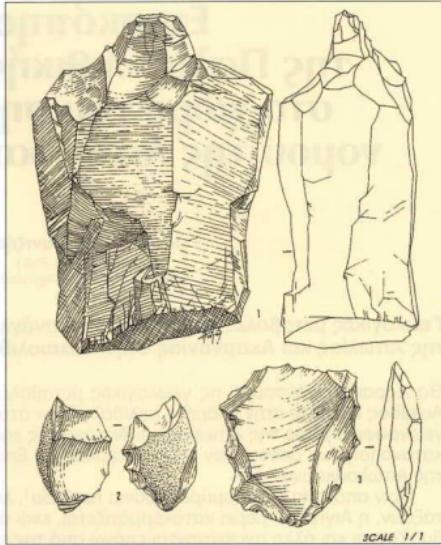
πεια η ζώνη της Μεσογείου παρείχε τις ευνοϊκότερες κλιματικές-γεωφυσικές συνθήκες για τη δημιουργία και εγκατάσταση ανθρωπίνων κοινωνιών⁷.

Από την άλλη, ξεφαντίζονται τελείως κατά το Πλειστόκαινο μερικές εσωτερικές λίμνες που είχαν σχηματιστεί κατά τη διάρκεια του Πλειστοκαίνου. Μεταξύ αυτών, και δύο της Στερεάς Ελλάδας, μία στην περιοχή της σημερινής Βοιωτίας-Ανατολικής Αττικής και μία στην περιοχή της σημερινής Αιτωλοακαρνανίας⁸.

Με τη σταθεροποίηση, λοιπόν, των μαζών της Ηραάς ο ελληνικός χώρος έχει οριστικά διαμορφωθεί.

Εικ. 1: Λίθινα εργαλεία από τη οποιά Γαλάτα και την πέριξ ευρύτερη περιοχή.
Βλ. παροπομπές 16-25:
1. Μεγάλου σχήματος φούλιδο λεβαλούσιο (σε 3 φάσεις).
2. Νεολιθική λεπίδα.
3-8. Μουλί, ξέστρα και φούλιδες της Μέσης και του Τέλους της Κάτω Παλαιολιθικής.
(Σχέδια ιν. Λαζαρίδου.)

τα άλλα νησιά του Ιονίου, όπου ο Αύγ. Σαρδίνιας ανακάλυψε επίσης παλαιολιθικά εργαλεία¹¹.

Οι γενικότερες συγχέψεις αυτής της μεταβολής της στάθμης είναι σημαντικές για την Αιγαλοακαρνανία¹²:

- Εξηπειρώνεται ο Κορινθιακός Κόλπος;
- Επτάνησα, Ήπειρος, Στερεά, Θεσαλία, Πελοπόννησος και Εύβοια ήσαν ενωμένες;
- Δεν υπήρχε ο Αιμβρακικός Κόλπος, ούτε ο Παγασητικός και ο Ευβοϊκός.
- Η Κρήτη και η Πελοπόννησος επικοινωνούσαν ίσως με γέφυρα ξηράς διάμεσο των Αντικυθήρων και των Κυθήρων.

Λιγο-πολύ δηλαδή επανεργάσματα στη γεωφυσική κατάσταση, τότε που η Αιγαίης αποτελούσε ενιαία και αδιάφετο γεωγραφικό χώρο. Στη νεότερη φάση, η Αιγαίης περιλαμβάνει ολόκληρη τη σημερινή Ελλάδα, τη νότια Βαλκανική (Ηπείρο, Μακεδονία, Θράκη), τη δυτική Μικρά Ασία και την Κρήτη. Το δε Αιγαίο Πέλαγος αποτελεί εδαφική χερσαία έκταση, που συνδέει τις περιοχές αυτές τόσο μεταξύ τους όσο και με τη βόρεια Αιγρική¹³.

Αυτό, λοιπόν, το άλλοτε χερσαίο έδαφος που ένωνε τη δυτική Ευρώπη με την Αιγρική και την Ασία -η Αιγαίης-, το κατοικούσαν ανθρώποι πιθανώς μιας ομοιογενούς φυλής, που διαχωρίστηκαν όταν ο ακεανός εισχώρησε στην Μεσόγειο δημιουργώντας την ακτογραφία με τη σημερινή της μορφή¹⁴.

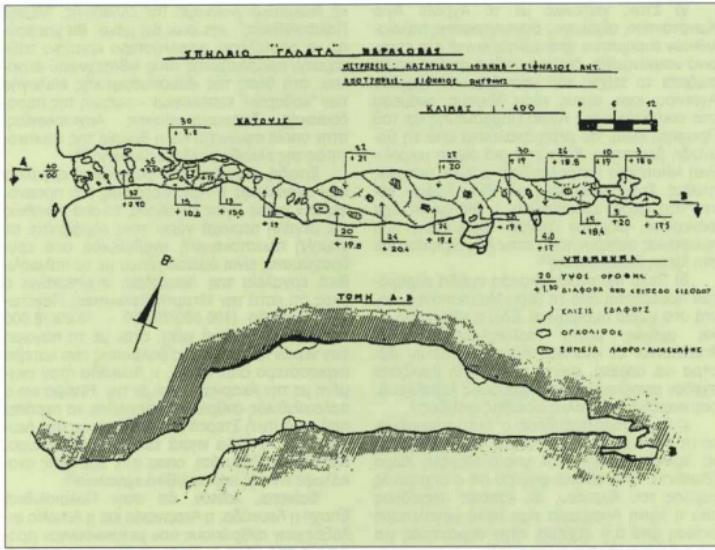
Παλαιολιθική εποχή

Ωστόσο, τη χρονική περίοδο που μας ενδιαφέρει εδώ (100.000-10.000 π.Χ.), η στάθμη της θάλασσας, λόγω των Παγετώνων, παρουσιάζει μεγάλες διακυμάνσεις που επηρεάζουν την ακτογραφία και τις σχέσεις της Στερεάς Ελλάδας με τη σημερινή Επτάνησα και την Πελοπόννησο. Συγκεκριμένα, το τελευταίο θερμό μεσοστάδιο -το διάστημα δηλ., ανάμεσα στο δύο παγετώδεις περιόδους- έληγε γύρω στο 70.000 περίπου. Ακολούθησε, αμέσως μετά, η τελευταία Παγετώδης Περίοδος (Wurm), που κράτησε όλο το 10.000, ενώ οι παρεκτάσεις της φτάνουν στα μέσα της 9ης χιλιετίας, ή λίγο πριν από 8.000. Το Διακρίνεται χονδρικά σε ένα πρώιμο τμήμα (Πρώιμο Wurm, περ. 70.000-30.000), ένα πολύ σύντομο θερμό μεσοστάδιο (περ. 28.000-26.000) και ένα όψιμο τμήμα (Οψιμό Wurm, περ. 26.000-10.000 πριν από σήμερα). Και ενώ, λόγω των Παγετώνων, εξηπειρώνονται και πάλι τεράπτιες εκτάσεις στο Ιόνιο και το Αιγαίο, ο ελλαδικός χώρος δεν καλυπτόταται από πάγον, διότι ανήκε στην Περιπαγετώδη Ζώνη⁹.

Στην Παγετώδη Περίοδο, οι Ωκεανοί, το Αιγαίο και το Ιόνιο έχαναν τεράπτιους υδάτινους όγκους, λόγω της ακινητοποίησης τόσου όγκου υδάτων στους παγετώνες και στα παγοκαλύμματα: η στάθμη της θάλασσας κατέβηκε από 100 ώς 200 μέτρα χαμηλότερα από τη σημερινή¹⁰. Έτσι καθιστάται πλέον δυνατή η μετακίνηση των παλαιολιθικών ανθρώπων μεταξύ Ακαρνανίας και Λευκάδας, εφόσον η Λευκάδα ήταν ενωμένη με την Ακαρνανία και με την Ήπειρο και ήταν δυνατή η μετακίνηση από τη Δυτική Στερεά και την Ήπειρο στη Λευκάδα και

Ευρήματα της Παλαιολιθικής Εποχής στη σημερινή Αιγαλοακαρνανία

Κατά τη διάρκεια της Μέσης Παλαιολιθικής

Εικ. 2: Σχέδιο της σπηλιάς.
Σπήλαιο "Γαλατά"
Βαράσοβας,
Μετρήσεις: Λαζαρίδης
Ιωάννα - Σφαντός Αντώνης.
Αποτύπωση: Σφαντός Αντώνης
Αντώνης.

Κλίμαξ 1: 400
Κάτοψη

(100.000 - 33.000 χρόνια), και κυρίως της Νεότερης Παλαιολιθικής Εποχής (33.000-10.000 πριν από σήμερα), η παρουσία και η δράση του ανθρώπου στο σημερινό χώρο της Αιγαίων και Ακαρνανίας είναι έντονη.

Τούτο τεκμαιρείται από το γεγονός ότι ο νομός Αιγαίων και Ακαρνανίας είναι διάσπαρτος από λίθινα πλεκτήτα εργαλεία και υποτροπούντα κατεργασίας του λίθου παλαιολιθικής μορφής¹⁵.

Συγκεκριμένα, στο νομό Αιγαίων Ακαρνανίας τέτοια εργαλεία και υποτροπούντα παλαιολιθικής Εποχής βρέθηκαν στις εξής περιοχές:

Αιγαίων

α) Από την Ανθρωπολογική Εταιρεία βρέθηκαν μέσα στη σπηλιά Γαλατά, πάνω από το μωβώνυμο χωρίο επί της αιτωλικής ακτής του Πατραϊκού Κόλπου, στη δυτική πλευρά του ορεινού ογκού της Βαράσοβας, επιφανειακά λίθινα πλεκτήτα εργαλεία, μεταξύ των οποίων ένα τρυπανί ή σουβλί, που πρέπει να ανήκει τουλάχιστον στη Μέση Παλαιολιθική Εποχή¹⁶ (εικ. 1, 3).

Συνάμα, οι εντός της σπηλαίου Γαλατά (εικ. 2) επιφανειακές έρευνες πιστοποίησαν ίχνη συνεχούς κατοίκησης από τη Νεολιθική Εποχή ώς τη Ρωμαϊκή¹⁷. Στις επιφανειακές αυτές έρευνες βρέθηκαν: μια νεολιθική λεπίδα¹⁸ (εικ. 1, 2), δύο πλεκές υστερονεολιθικοί και μια λεπίδα-πριόνι, της ίδιας εποχής¹⁹.

Ερευνητήκαν, επίσης, από την Ανθρωπολογική Εταιρεία:

- Η γύρω από τη σπηλιά Γαλατά περιοχή, όπου στο δασύλιο από πουρνάρια που είναι κάτω από τη σπηλιά βρέθηκε μια παλαιολιθική φοιλίδα²⁰ (εικ. 1, 6).

- Άλλο ένα παλαιολιθικό εργαλείο βρέθηκε

στα ριζά της Βαράσοβας, κοντά στον ΆιΓιώρη²¹ (εικ. 1, 5).

Ερευνήθηκαν, ακόμη, οι όχθες του Εύηνου και όλη η γύρω περιοχή.

Τα περισσότερα εργαλεία βρέθηκαν στην ποταποθεσία Κρυονέρει²².

Τα πιο αντιπροσωπευτικά με την τεχνοτροπία της Μέσης Παλαιολιθικής Εποχής είναι η μεγάλου σχήματος φοιλίδα λεβαλλουσά και το ξέστρο²³.

Οι θεσές όπου βρέθηκαν τα εργαλεία της περιοχής αυτής του Γαλατά και του Κρυονερίου φαίνεται ότι υπήρχαν χώροι καταυλισμών παλαιοανθρώπων, που έζησαν πριν από 200.000 χρόνια περίπου²⁴. Τέτοιοι χώροι βρέθηκαν και στην ανέπαντα ακτή της Πελοπονήσου, στην Ηλιδά και στην Αργολίδα²⁵, όπων το Πατραϊκό Κόλπος ήταν κοιλάδα που ένωνε τις δύο ακτές κατά τη διάρκεια του Πλειστοκαίνου, προτού κατακλυστεί από τη θάλασσα²⁶.

β) Στην περιοχή του Αγρινίου αξίζει να σημειωθεί ο τεράπονος αριθμός παλαιολιθικών εργαλείων που απαντώνται στη συνοικία Γιαννούζι. Εδώ, η διασπορά των εργαλείων αφορά μεγάλη έκταση (λιοστάσια και καπνοχώραφα), και μάλιστα, όπως δείχνει το έδαφος της περιοχής, προκείται για κάποια παλαιά όχημα της λίμνης Λυσιμαχίας. Από τους πυρήνες και τα υποτροπούντα κατεργασίας του λίθου γίνεται σαφές στις το κυριάρχο στοιχείο είναι μια τεχνολογία προσανατολισμένη στην παραγωγή λεπτιδόμορφων αποκρουσμάτων που βασίζεται σε μεθόδους λεβαλλουσά. Η λιθοτεχνία προέρχεται από ντοπισμένες ύλες (πυρίτες και ιάσπιδες), που απαντούν σε όλη την περιοχή με μορφή στρογγυλεμένων χαλικιών²⁷.

γ) Στον, γειτονικό με το Αγρίνιο Άγιο Κωνσταντίνο, αξέλογες συγκεντρώσεις παλαιολιθικών ευρημάτων απαντώνται κοντά στο σημερινό νεκροταφείο, δηλα ακριβώς από το οποίο σύζεται το τείχος του υποτιθέμενου αρχαίου Αγρινίου: ενώ, στους γύρω λόφους, αναμέσα στα εκκλησάκια της Αγιας Παρασκευής και του Προφήτη Ηλία, σε μέρη ακάλυπτα από τη θαμνώδη βλάστηση, βρίσκεται μια όψη μικρολιθική λιθοτεχνία (μικρολιθίδες) μάλλον μέστερης ηλικίας. Στους πρόποδες των ίδιων λόφων, κοντά στο χωριό Διαμαντείκα, η διάβρωση έχει φανερώσει μεγάλους αριθμό ευρημάτων, που προφανώς ανήκουν τόσο στην Ανώτερη όσο και στη Μέση Παλαιολιθική²⁸.

δ) Πολύ πιο ενδιαφέρουσα μοάδα ευρημάτων προέρχεται από τη θέση Μουροτάνου, κοντά στο χωριό Λουσιμάχεια. Εδώ η λιθοτεχνία είναι αμιγώς μέστης παλαιολιθικής όμοις: Απαντώνται οι κλασικοί τύποι εργαλείων (έξτρα και αιχμές), ενώ η τεχνολογία βασίζεται σχεδόν αποκλειστικά σε μεθόδους λεβαλλουά, που παράγουν μεγάλες ωσειδείς φοιλίδες²⁹.

ε) Εάν κανείς προσθέσει σ' αυτά τα ευρημάτων τη λιθοτεχνία που απαντάται σε υπερυψωμένα λίμναια ανήδηρα στο χωριό Μεγάλη Χώρα (Ζαπόντι), τότε γίνεται φανερό ότι ο σημερινός κάμπος του Αγρινίου, σε κάποιες περιόδους που η λίμνη Λουσιμάχια είχε πολύ μεγαλύτερη έκταση από ότι σήμερα, ήταν σημαντικός για τους παλαιολιθικούς κυνηγούς³⁰.

Ακαρνανία

α) Στις δυτικές όχθες της λίμνης Αμφρακίας εντοπίζεται ένα άλλο αξέλογο σύνολο. Στη θέση Κουβαράς συγκεκριμένα απαντά λιθοτεχνία λεβαλλουά και βρέθηκαν σ' αυτήν μια φυλλόσχημη αιχμή παρόμοια μ' αυτές που έχουν βρεθεί στην Ήπειρο και στη Θεσσαλία³¹.

β) Ευρήματα παρόμοια φύσης απαντούν στον Αχελώο, στο Ξηρόμερο και στο χωριό Άγιος Νικόλαος, στην ακαρνανική ακτή του Αμφρακιού³².

γ) Σύμφωνα με τον Ανδρέα Ανδρείκο³³, στις 19.9.1981, στο χωριό Κρίκελα Αμφιλοχίας, σε τεχνητή τομή από διάνοιξη δρόμου, βρέθηκαν ένα αξινοειδές ακρόλιγκο γλυφανό (σκαρπέλο, εικ. 3, 1), διαστάσεων 11,9 x 8,6 x 5 εκ., από φαιδρόχρο οπάλιο, με βαθύτερη διαμόρφωση και φυσικό πολυδρικό κορμό, καθώς και έξτρα (εικ. 3, 2-3), που ανήκουν στην Πρώιμη Παλαιολιθική.

Ειδικά για τα αξινοειδές γλυφάνα (εικ. 3, 1), πρόκειται για «αξέλογη μορφή εργαλείου με μεικτά στοιχεία, τόσο από την παράδοση των κατώτερων παλαιολιθικών συστημάτων, όπως φάνεται από τον πολύευρο κορμό, όσο και από τα εξελιγμένα στάδια της Ανώτερης Πλειστολιθικής, όπου η τεχνική της βαθύτερης λάξευσης μεταφέρεται πλέον σ' ένα άλλο επίπεδο, δημιουργίας αναγλύφων, με ωρχές πολύπτυχες αρθρώσεις, όπως διακρίνεται στο επάνω μέρος του συγκεκριμένου δείγματος, ως μπορούσε να εκπιμπεί ότι αυτό το τελευταίο στοιχείο αποτελεί το βασικότερο διακριτικό γνώρισμα στο Ανώτερο Πλειστολιθικό στάδιο («Μέση Παλαιολιθικό») έναντι των προγενετέρων παραδόσεων, όπου, σχεδόν αποκλειστικά, ισχύει η τεχνική της εντονης βαθύτερης λάξευσης. Ακομή, ως τυπι-

κό διακριτικό γνώρισμα της ελλαδικής «Μέσης Παλαιολιθικής» –και ίσως όχι μόνο– θα μπορούσε να αποτελέσει ασφαλέστερο κριτήριο ταξινομικής προσδόκιμης ενός λιθοτεχνικού συνόλου, στη θέση της αποσαματικής επιλογής των «καθαρών» τυπολογιών –τακτική της παραδοσιακής δυτικοευρωπαϊκής Αρχαιολογίας, στην οποία οφείλεται και η θεωρία της απτυκοτήτας της ελλαδικής Παλαιολιθικής³⁴.

Επειδή, μάλιστα, τα παλαιολιθικά εργαλεία που ανακάλυψε ο Αύγ. Σορδίνας στο προαναφερθέν χωριό Άγιος Νικόλαος, το οποίο (καθώς και μεγάλη περιοχή γύρω του) δράζανται σε χαμηλή πλευστοκανική αναβαθμίδα από ερυθροχώματα, είναι όμοιοι τύπου με τα παλαιολιθικά εργαλεία της Λευκάδας, συμπεραίνει ο ίδιος ότι κατά την τέταρτη (τελευταία) Παγετωνική Περιόδο (100.000/70.000 - 10.000/8.000 πριν από την εποχή μας), όπως με τα πάγματα των νερών στη σάβη της θαλάσσας είχε κατεβεί περισσότερο από 100 μ., η Λευκάδα ήταν ενωμένη με την Ακαρνανία και με την Ήπειρο και στο παλαιολιθικός ανθρώπος μπορούσε να περάσει από τη Δυτική Στερεά και την Ήπειρο στη Λευκάδα και τα άλλα νησιά του Ιονίου (Κέρκυρα, Κεφαλονιά, Ζάκυνθο), όπου ο Α. Σορδίνας ανακάλυψε επίσης παλαιολιθικά εργαλεία³⁵.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι στην Παλαιολιθική Εποχή η Λευκάδα, η Ακαρνανία και η Αιτωλία φιλοξένησαν ανθρώπους που μετακινούνταν προφανώς από θέση σε θέση σε ανάλογα με τις ανάγκες της διατροφής τους, καθώς οι ανθρώποι αυτοί ήσαν κυνηγοί και καρπούσαλέκτες³⁶.

Παραμένοντας ίσμας ειδικά στο χώρο της αρχαίας Αιτωλίας και Ακαρνανίας, θυμίζουμε ότι τα οικολογικά δεδομένα της περιοχής αυτής αποτελούν θαυμαστή σύνθετη παραβαλλασσιών, πεδινών, ημιορεινών και ορεινών όγκων, συνδυασμένη μαζί με την πλούσια υδροδότηση της τόσο από τα ποτάμια Αχελώο, Εύηνο και Μόρφω, όσο και από τις λίμνες της.

Ο συνδυασμός όλων αυτών των οικολογικών δεδομένων μάς δίνει ένα οικουστήρια ιδανικό για όλες τις μορφές φυσικής οικονομίας. Αυτό το οικουστήριμη της αρχαίας Αιτωλίας και Ακαρνανίας επέτρεψε στους παλαιολιθικούς κατοίκους της να οργανώσουν τη ζωή τους στον κάμπο ή σε σηπήλες που τους ήταν προστέσει. Πάντα βέβαια κοντά σε θέσεις που εξημετρούσαν τις κυνηγητικές τους δραστηριότητες και ήταν εύκολο να βρουν υλικά για να οργανώσουν το χώρο, που ήταν μαζί καταφύγιο και εργαστήρι.

Ήταν δηλαδή θέσεις, όπως είδαμε, επιγέλμενές κοντά σε πηγές, ή κοντά στα δύο μεγάλα ποτάμια Αχελώο και Εύηνο, ή κοντά στις λίμνες ή στα κράσπεδα μιας ρεματίας ή ενός έλουσβάλου, σε χώρους όπου σύγνωσαν ευκολή λειά για τους έπιπερσος κυνηγούς της περιόδου εκείνης, που γνώριζαν τις συνήθειες των ζώων, αφού κάθε οικονομική τους δραστηριότητα σπηλιώταν στη σωστή ανάπτυξη των θηρευτικών τους ικανοτήτων.

Εδώ μπορεί να μαζεύονταν οι κυνηγοί πριν ή μετά το κυνήγι, ή έμεναν ίσως για ένα διάστημα, κατά την περίοδο του θέρους, για να δουλέψουν τα λιθινά εργαλεία τους, να διαιμέσισουν τα θηράματα ή να καθαρίσουν τα δέρματα των ζώων.

Ειδικά όμως η Αιτωλία και η Ακαρνανία θα πρέπει να ήσαν τόποι και οι χειμερινής εγκατάστασης των κυνηγών. Και τούτο διότι η λιμνοτολογία κατάσταση στην Ελάδα στη Νεότερη Παλαιολιθική (33.000-10.000) και στο τέλος του Πλειστοκανίου δείχνει ότι αν και οι συνήθεις ήσαν γενικά ευνοϊκότερες από την Ευρώπη, όμως υπήρξε κι εδώ μια περίοδος εξαιρετικά ψυχρή – πριν από 20.000 ώς 10.000 χρονία περίπου. Ως εκ τούτου, με τις χιονώσεις των ελάφων και τα άλλα ζώα κατέφευγαν στην χαμηλά. Κατ' ανάγκην, λοιπόν, και οι κυνηγοί θα ακολουθούσαν τα ζώα στη μετακίνησή τους, και έτσι, είτε σπηλαία, όπως αυτό στο Αστροφάλακο στην Ήπειρο, ή στον Γαλατά στην Αιτωλία, ή στην Κέρκυρα, είτε παραποταμίες και παραλίες θέσεις, όπως αυτές στην Αιτωλία και Ακαρνανία, θα ήσαν τόποι χειμερινής εγκατάστασης των κυνηγών.

Όμως, γύρω στο 8.500 Β.Χ., φαίνεται οριστικά εγκατεστημένο ένα κλίμα εύκρατο, που σχεδόν δεινέρθει από το σημερινό. Αρχίζει τότε το Ολόκαινο και συνάντα τελείωνει πιθανότατα η Παλαιολιθική Εποχή³⁷.

Βιβλιογραφία - Παραπομπές

- Συμπόσιο Δημητρίου. Η Εξέλιξη του ανθρώπου: τόμος 1ος, Ανθρωπογένεση. Αθήνα 1990, σ. 112, πίνακας 2.
  - Ι. Μελέντης. "Φυσικό και Γεωγραφικό Πλαισίο Ελλάδος", στην Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εθνική Αθηνών, τόμ. Α', σ. 11.
  - Σ. Δημητρίου, ό.π. σ. 112, πίνακας 2.
  - Ι. Μελέντης, ό.π. σ. 11-12.
  - Η. G. Wells. Σύντομη Πογκόδια Ιστορία, Αθήνα 1971, τόμ. Α', σ. 41-42. Το ίδιο βιβλίο στη σελ. 43 με υπότιτλο "Διάρρογα (πλέον) της Ευρώπης και της Διπλής Ασίας στο μέσον της Άγρης Εποκής των Παγετώνων πραν από 50.000 χρόνια περίπου".
  - Δες Ε. Κώνσταντης. Η Ναυτική Ηγεμονία των Μικρών. Αθ. 1966, σ. 15-16. και τον εκεί ένθετο χάρτη 1: "Γεωλογικός και Γεωφυσικός Χάρτης Ευρώπης Ασίας, Αφρικής".
  - Δες οι διαφοροποιήσεις στους δύο χάρτες που παρατίθενται στην Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Α', σ. "Ο Ελληνικός Ήμιος κατά το Πλειστοκαίνο".
  - Δ. Θεοχάρης, Νεολιθικός Πολιτισμός, Αθήνα 1981, σ. 173, σημείωση 2.
  - Για την λιμνοτολογική κατάσταση στην Ελλάδα κατά τη Νεότερη Παλαιολιθική βλέπε και Higgs E.S., Dakaris S., Hey R. "The Climate, Environment and Industries of Stone Age Greece, Part I". ProcPS 30 (1964), σφ. 199-235.
  - Higgs E.S., Vitta-Fini C., etc. "The Climate, Environment and Industries of Stone Age Greece, Part II". ProcPS 32 (1966), σφ. 1-29.
  - Higgs E.S., Fagg, Vitta-Fini C., etc. "The Climate, Environment and Industries of Stone Age Greece, Part III". ProcPS 37 (1967), σφ. 1-29. – Σ. Δάκαρης, Θεοχάρη, σε σειρά "Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις", αρ. 15, Αθήνα 1972.
  - ΒΔ. UNESCO, Ιστορία της Ανθρωπότητας, ελληνική μετάφραση, Αθήνα 1970, τ. Α', σ. 23.
  - , Π. Ρογονταγής, Ιστορία της ήτησος λευκάδος, τόμ. 1ος (1980), σφ. 31-32. – Αύγ. Ζορδάνης, "Προτοπαροικέρευνα επι την Κέρκυρα κατά το 1965", Κερκυραϊκά Χρονικά, ΙΑ' (1965), σφ. 141-148. – Αύγ. Ζορδάνης, "Εργαλεία από την προπροϊστορική Ζακύνθου", Κερκυραϊκά Χρονικά, ΙΕ' (1970), σφ. 122-130. – Δες, επίσης, το χάρτη "Ο Ελληνικός Ήμιος κατά το Πλειστοκαίνο", στην Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Α', σ. 13.
  - Ι. Μελέντης, ό.π. σ. 12.
  - Ο. π.
  - Δες σχετ., Bury J.B., Meiggs Russell, Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος³⁸, ελληνική μετάφραση από την 4η έκδοση, Αθήνα 1978, τ. Α', σ. 3. – UNESCO, Ιστορία της Ανθρωπότητας, στην ελληνική μετάφραση και έκδοση, τοιχ. Α', παρ. Οι επι τουτοις, η αποκή της Κοιραντόης Φυλακής³⁹ ("Η διερεύνηση της Παλαιολιθικής Εποχής στην Ελάσσα", Αρχαιολογία και Τέχνες 59 / Ιουνίου 1996, σφ. 29), σημ. "κατά την Αρχική Υστερη Παλαιολιθική ο Ήμονο σαρπινός σαρινί, Σύγνωρος". Ανθρώποι θα ζούσαν στην Εγκατάσταση της Εποχής της Ανθρωπότητας από την προπροϊστορική ζωή, σε χωριά που θα ήταν αποτελούμενα από την θέση της παραπομπής σε όχθη βιβλιογραφία επι του θέματος παραπομπής).
  - Δες σχετ., Παπακωνσταντίνου Βαγγέλη, "Ενδείξεις πολιούχων θηραρίων στην Αιτωλοακαρνανία", στα Πράκτορα Α' Αρχαιολογίας και Ιστορικού Συνδρομού Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 1991, σφ. 23-26. (Η ανακύνση αυτή αποτελεί μέρος της διδακτορικής διατρίπτης του ίδιου, με τίτλο Παρακονσταντίνου E.S. Micromoustérien. *Les idées et les pierres*. Παρίσι 1989. Εκεί και ευρύτερη βιβλιογραφία). – Νεραντζής Ιωάννης,
- "Επιγραφές και Αρχαιολογικά Ευρήματα Αρχαίας Ακαρνανίας", στο Μονογένο Θηρεύον Ακαρνανίας, Αγρίνιο 1994, σφ. 15-16.
- Γεωργίου Κουρτέση-Φυλακάπη, "Η διερεύνηση της Παλαιολιθικής Εποχής στην Ελάσσα", Αρχαιολογία και Τέχνες 59 / Ιουνίου 1996, σφ. 25. Εκεί και αναλυτική βιβλιογραφία για την Παλαιολιθική Εποχή στην Ελάσσα.
- Αδέμ. E. Bailey G. N., "1962-1992: Τρίαντα χρόνια παλαιοθερικής έρευνας στην Ήπειρο", Έμμος της ιστορίας του ποταμού, Σελ. 305-319. – Κορονάρη-Παπαδημητού, Αιγαίν. Η Εποχή του Ίουνου στην Ελάσσα. Επεργάματα και προβληματισμοί, Δεκέμβριος 17 (1988), τεύχ. Α', σ. 5-17. – Παπαδόπουλος Αθέν. "Η Εποχή του Άιουνου στην Ήπειρο", Δεκέμβριος 3 (1974), 105-137. Για πιο ευρύτερη κατατόπιμη στην οργανωμένη δεδουλεύμα της Αιτωλοακαρνανίας δες – Oberhämmer Eugen, Akarnanien, Ambrakia, Amphilochien, Leukas im Altertum, München 1887. – W.W. M., The coastal sites of W. Akarnania – Domingo D.-Korastie, A History of Northern Coastal Akarnania to 167 b.C., Alyzia, Leukas, Anaktoron, and Argos Amphilochikon, (Diss.) 1988. – Pritchett Kendrick, Studies in Ancient Greek Topography, VI, 1989.
- Hammouda, R., Epirus, Oxford 1967. – Νεραντζής Ιωάνν., Επιγραφές και Αρχαιολογικά Ευρήματα Αρχαίας Ακαρνανίας στο Μονογένο Θηρεύον Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 1994.
- Λαζαρίδης Ιωάννης, Μητρόπουλος Γεώργιος, κ. α. "Η Παλαιολιθική Εποχή στη Μεσολόγγη", Ανθρώπος II (1979), σφ. 61-68, σ. 65. Σχήμα Α. π. αρ. 3 – Παπακωνσταντίνου Βαγγέλης, δ.π. σ. 23.
17. Λαζαρίδης Ιωάννης, κ.α. δ.π. σ. 63.
18. Ο. π., σήμα Α. 2. π.
19. Ο. π., σήμα Β.
20. Ο. π., σ. 67. Σήμα Α. αρ. 6.
21. Ο. π., σήμα Α. αρ. 5.
22. Ο. π., σ. 67.
23. Ο. π., σ. 67.
24. Ο. π., σ. 67.
25. Ο. π.
26. Ο. π., σ. 68.
27. Δες Παπακωνσταντίνου Βαγγέλης, δ.π., σ. 24.
28. Ο. π.
29. Ο. π.
30. Ο. π.
31. Ο. π.
32. Ο. π.
33. Ανδρέας Ανδρέας, Οι Κατώτερες Παλαιολιθικές Λιθοτεχνίες της Δυτικής Ήπειρου και του Ιονίου. (Οι απαρχές του ελλαδικού παλαιολιθικού πολιτισμού), Αθήνα 1993, σφ. 138-139. σχέδιο 9.
34. Ο. π., σ. 138.
35. Δες σχετική, Παπακωνσταντίνης Μ., "Τα προϊστορικά εργαλεία και διάφορα (χώρη των αρχαίων εργατών κατοικών της Δ. Ελλάδος)", Εφημ. Καρπαθίου, 2.4.1967, φύλλο 16749, σφ. 9-10. Υπενθυμίζεται ανακύνση της προπροϊστορικής ζωής της Ζακύνθου στην Παρασκευή – Σαρδίνιος Αίγας συστος.
- Προϊστορικά εργαλεία επι την Κέρκυραν κατά το 1965", Κερκυραϊκά Χρονικά, 1A' (1965), σφ. 141-148. – Αύγ. Ζορδάνης, "Αίγας εργαλεία από την προϊστορική Ζάκυνθο", Κερκυραϊκά Χρονικά, 1E' (1970), σφ. 122-130.
36. Ροντογιάνης Π.Γ., Ιστορία της νήσου Λευκάδος, τόμ. Α' (1980), σφ. 6 και 31-32.
37. Θεοχάρης Δημ., στην Ιστορία της Ελληνικού Έθνους, τόμ. Α', σφ. 43-44.

A Review of the Palaeolithic in the Present Aetolia and Akarnania County

I. Neratzi

The ecological data of the ancient Aetolia and Akarnania created an ideal ecosystem for their Palaeolithic inhabitants, who organized their lives either in the plains or in inaccessible caves. In any case, their settlements were situated close to sites which could serve their hunting activities and supply them, at the same time, with the necessary material for the organization of their dwellings that were functioning both as shelters and workshops.

Consequently, in the Middle (100.000-33.000) and especially during the Upper Palaeolithic (33.000-10.000), the presence and activity of man is intense in the area of the present Aetolia and Akarnania county; in chosen sites, which are situated close to springs or nearby the two big rivers Achelous and Evenos or by lakes, ravines and swamps, and are the frequenting or passing spots of animals.

This can be presumed by the fact that the Palaeolithic sites located in Aetolia and Akarnania – Galatas, Kyroneri, Agrinio, Hagios Konstantinos, Diamanteika, Lyssimachia, Zapaniti, Kouvaras, Krikeli, Hagios Nikolaos – are scattered with stone chipped tools and by-products of Palaeolithic form. Such a remarkable accumulation of Palaeolithic finds leads to the conclusion that Palaeolithic men, probably hunters, were encamping in these areas.